

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 44, Αρ. 1 (2018)

Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις

Γιώργος Μπιθυμήτρης (Giorgos Bithymitris),
Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος (Loudonikos Kotsonopoulos)

doi: [10.12681/hpsa.15923](https://doi.org/10.12681/hpsa.15923)

Copyright © 2018, Γιώργος Μπιθυμήτρης (Giorgos Bithymitris),
Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος (Loudonikos Kotsonopoulos)

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπιθυμήτρης (Giorgos Bithymitris) Γ., & Κωτσονόπουλος (Loudonikos Kotsonopoulos) Λ. (2018). Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1), 99–122. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15923>

Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις

Γιώργος Μπιθυμήτρης* και Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος**

Περίληψη

Με το παρόν άρθρο επιχειρείται μία εναλλακτική περιοδολόγηση του μεταπολιτευτικού συνδικαλισμού, επιλέγοντας, πρώτον, να οριοθετήσουμε το θεσμικό περιβάλλον υιοθετώντας μία δυναμική ανάγνωση της δομής εκπροσώπησης συμφερόντων και, δεύτερον να μελετήσουμε τον συνδικαλισμό ως προς τρεις στιγμές: την ταξική στιγμή των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, τη δικαιωματική στιγμή της δεκαετίας του '80, και την ευρωπαϊκή στιγμή, η οποία σηματοδοτεί αναβάθμιση της *stricto sensu* οικονομικής λειτουργίας, εις βάρος της πολιτικής-κοινωνικής. Ο εργατικός ριζοσπαστισμός των αρχών της κρίσης, στερούμενος ενός συνεκτικού επιχειρήματος αναζωογόνησης, και όντας σε εχθρικό περιβάλλον, αδυνατεί να καταστεί ηγεμονικός, με αρνητικές συνέπειες και για τις τρεις λειτουργίες του συνδικαλιστικού κινήματος (οικονομική, κοινωνική, πολιτική).

Λέξεις κλειδιά

Συνδικαλιστικό κίνημα, μεταπολίτευση, εκπροσώπηση συμφερόντων, κορπορατισμός.

---

* Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών.

** Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών.

✉ geobith@kpe-panteion.gr / loudistis@yahoo.gr

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια, η εγχώρια έρευνα για το συνδικαλιστικό κίνημα δείχνει να απαγκιστρώνεται από έναν ιδιότυπο (κι ως ένα βαθμό αναγκαίο) μεθοδολογικό εθνοκεντρισμό που έτεινε να αντιμετωπίζει την πορεία του συνδικαλισμού ως απλή αντανάκλαση της εξέλιξης του ελληνικού καπιταλιστικού σχηματισμού, όπου τα ιστορικά ορόσημα του πολιτικού και οικονομικού κύκλου μετατρέπονται σε ορόσημα της φυσιολογίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Η μετάβαση σε ένα παράδειγμα συγκριτικών εργασιακών σχέσεων, που εγκαινιάζεται με σειρά μελετών για την ελληνική περίπτωση ως μέρους του ευρωπαϊκού και διεθνούς εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος,¹ επιτρέπει την ταυτόχρονη παρακολούθηση ή/και υιοθέτηση μεθοδολογιών που αναπτύσσονται σε ένα διεπιστημονικό πλαίσιο συζήτησης για την εξασθένιση, την κρίση και την αναζωογόνηση των σύγχρονων συνδικαλιστικών οργανώσεων.²

Παρότι το παρόν κείμενο διατηρεί ως ένα βαθμό το συμβατικό χαρακτήρα των περιοδολογήσεων που έχουν επικρατήσει στον επιστημονικό διάλογο περί «Μεταπολίτευσης»,³ εντούτοις επιχειρούμε να ενσωματώσουμε σε αυτήν τη γραμμή ανάλυσης δύο μεθοδολογικά εργαλεία που δανειζόμαστε από την εγχώρια και διεθνή επισκόπηση του πεδίου των εργασιακών σχέσεων και του συνδικαλισμού:⁴ το πρώτο, συνίσταται στην οριοθέτηση του θεσμικού περιβάλλοντος του συνδικαλιστικού κινήματος με αναφορές στη διεθνή συζήτηση περί «κορπορατισμού» και στο πώς αυτή αξιοποιείται στη μελέτη της δομής εκπροσώπησης συμφερόντων στην Ελλάδα. Η δεύτερη μεθοδολογική επιλογή, αφορά στη θεμελίωση της περιοδολόγησης του συνδικαλισμού της μεταπολίτευσης με γνώμονα την προσέγγιση του R. Hyman για την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος και την «ευμετάβλητη γεωμετρία» που τη διέπει, καθώς στο τελευταίο εναλλάσσονται διαρκώς τρεις ρόλοι: ο οικονομικός, ο κοινωνικός και ο πολιτικός.

Όπως επιχειρούμε να δείξουμε, η μετάβαση από την «πρώιμη» στην «ύστερη» μεταπολίτευση,⁵ σηματοδοτεί και τη μετάβαση από μια έντονα ταξική ταυτότητα, που εκδηλώνεται μέσα από πρωτογενείς και δευτερογενείς πολιτικές λειτουργίες, στην κοινωνική-δικαιωματική ταυτότητα, όπου οι λειτουργίες του συνδικαλιστικού κινήματος επικεντρώνονται στη διαμόρφωση

¹ Μεταξύ άλλων αναφερόμαστε στο έργο των Κουζή (2001), Μπιθυμήτη (2017; 2012), Κονιόρδου και Μοσχονά (2004), Κασσιμάτη (1997), Μοσχονά (2003), Zambarloukou (2006), Ανάλυση του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου υπό την οπτική της συγκριτικής πολιτικής του εργατικού και, κατ' επέκταση, συνδικαλιστικού κινήματος, στο Seferiades (1998).

² Σημείο αναφοράς στη σχετική συζήτηση παραμένει ο συλλογικός τόμος των Frege and Kelly (2004). Μεταξύ άλλων σημαντικών συγκριτικών έργων για την ανανέωση των συνδικάτων διεθνώς διακρίνουμε το έργο των Fairbrother and Yates (2003). Με εστίαση στα οργανωτικά των συνδικάτων ως στρατηγική ανανέωσης, ο συλλογικός τόμος Gall (2009) είναι εξαιρετικά χρήσιμος στη μελέτη του σύγχρονου συνδικαλισμού. Τέλος, το έργο του Richard Hyman στο σύνολό του και, κυρίως, το Hyman (2001), το οποίο αποτελεί και βασική αναφορά στο παρόν κείμενο, προσδίδουν ιδιαίτερο ιστορικό βάθος στη συγκριτική έρευνα του ευρωπαϊκού και διεθνούς συνδικαλιστικού κινήματος, ιδίως δε σε ότι αφορά την ταυτότητά του.

³ Μεταξύ άλλων, Βούλγαρης (2013).

⁴ Οι όροι συνδικαλιστικό κίνημα, συνδικαλιστικές οργανώσεις, συνδικαλισμός, χρησιμοποιούνται μέσα στο κείμενο εναλλάξιμα, σε συμφωνία με την ανάλυση που γίνεται περί του «τρισηνούς» χαρακτήρα των συνδικάτων. Η εγγενής και συχνά αντιφατική συνύπαρξη κινηματικών και οργανωσιακών-γραφειοκρατικών χαρακτηριστικών στα συνδικάτα, απασχολεί τη διεθνή βιβλιογραφία στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων εδώ και αρκετές δεκαετίες. Μεταξύ άλλων, παραπέμπουμε στο κλασικό κείμενο των Claus and Wiesenthal (1980).

⁵ Για τη συγκεκριμένη εκδοχή περιοδολόγησης της μεταπολίτευσης βλ. Βερναρδάκης (2011α).

των κοινωνικών πολιτικών της περιόδου. Η άμβλυνση του ταξικού-πολιτικού ρόλου παγιώνεται κατά την περίοδο του «εξευρωπαϊσμού»,⁶ στη διάρκεια του οποίου ενισχύονται λειτουργίες που συνάδουν σε οικονομοκεντικότερες εκδοχές συνδικαλισμού. Τέλος, η στροφή του ελληνικού συνδικαλισμού προς μαχητικά-κινηματικά «ρεπερτόρια δράσης»,⁷ η οποία σημειώνεται κατά την πρώτη διετία της οικονομικής κρίσης, δεν φαίνεται να συνοδεύεται από συνολικότερη αναζωογονητική στροφή φυσιογνωμίας: Οι παθογένειες και οι αντιφάσεις που προϋπήρχαν στο εσωτερικό της συνδικαλιστικής οργάνωσης συνεχίζουν να επιβιώνουν, όμως σ' ένα εχθρικό περιβάλλον που πιέζει προς έναν «αδρανή ισομορφισμό».⁸

Με βάση τα παραπάνω, στο τρίτο μέρος του άρθρου, επιχειρούμε να αποτυπώσουμε εμπειρικά την εξέλιξη κομβικών για τη φυσιογνωμία του ελληνικού συνδικαλισμού δεικτών οργάνωσης, εκπροσώπησης και θεσμικής υπόστασης. Όπως αναφέρουμε καταληκτικά, η παρούσα απόπειρα καταγραφής των υπό εξέταση μετασχηματισμών θεωρούμε ότι επισημαίνει την ανάγκη περαιτέρω όσμωσης των αναλυτικών εργαλείων της πολιτικής επιστήμης στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, και μάλιστα σε συγκριτική κατεύθυνση, ως προϋπόθεση για την κατανόηση μελλοντικών θεσμικών, οργανωτικών και ιδεολογικών μετατοπίσεων στο εγχώριο συνδικαλιστικό κίνημα.

2. ΟΡΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το αναλυτικό πλαίσιο που υιοθετούν οι περισσότερες προσεγγίσεις για τη μελέτη της δομής εκπροσώπησης συμφερόντων στην Ελλάδα εγγράφεται στη θεωρητική συζήτηση περί κορπορατισμού, η οποία επικράτησε ως παράδειγμα στη συγκριτική πολιτική οικονομία για μία δεκαετία: από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται για μία συζήτηση που εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο οι οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, κυρίως συνδικάτα ή εργοδοτικές ενώσεις, διαβουλεύονται και συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σχετικά με ζητήματα οικονομικού προγραμματισμού, αγοράς εργασίας και κοινωνικής πολιτικής. Το πρώτο κύμα των μελετών εστιάζει στην αποπλαισίωση της έννοιας του κορπορατισμού από φασιστικές συνδηλώσεις της, καθώς αυτή χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο από τον ιταλικό φασισμό στο Μεσοπόλεμο για να περιγράψει την ενσωμάτω-

⁶ Ο εξευρωπαϊσμός ως έννοια περιγράφει τη θεσμική και πολιτική αλλαγή, η οποία συμβαίνει ταυτόχρονα σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο και εκτυλίσσεται μέσα από διαδικασίες δόμησης, διάχυσης και θεσμοθέτησης κανόνων, πρακτικών και πεποιθήσεων, που ενσωματώνονται σε λόγους (discourses) και ταυτότητες (Radaelli, 2003). Στη βιβλιογραφία ωστόσο των εργασιακών σχέσεων, ο εξευρωπαϊσμός προσεγγίζεται ως προς τη διάσταση των δημόσιων πολιτικών και ειδικότερα των πολιτικών αγοράς εργασίας και υπό αυτήν την έννοια η ψήφιση των Συνθηκών του Μάαστριχτ (1992), όσο και του Άμστερνταμ (1999) θεωρούνται ορόσημα που επανακαθορίζουν το ρόλο των συνδικάτων ως κοινωνικών εταίρων (Vos, 2006: 317). Στο εξής οι αναφορές στον εξευρωπαϊσμό, παραπέμπουν στο πλαίσιο που διαμορφώνεται (και) για το ελληνικό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και έπειτα.

⁷ Για την έννοια των ρεπερτορίων δράσης στη μελέτη των κοινωνικών κινήσεων, βλ. Tarrow (1998).

⁸ Για τον τρόπο με τον οποίο το περιβάλλον πυροδοτεί διαδικασίες ισομορφισμού στις οργανώσεις βλ. DiMaggio και Powell (1983).

ση κυρίως της εργασίας μέσα στην ασφυκτική αγκάλη του φασιστικού κράτους.⁹ Ο ερμηνευτικός στόχος ήταν να αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο σε συνθήκες κοινοβουλευτικής δημοκρατίας το κράτος ενέπλεκε, άμεσα ή έμμεσα, τις «ομάδες συμφερόντων» στο σχεδιασμό της μακροοικονομικής πολιτικής. Για το σκοπό αυτό, εισάγεται η διάκριση ανάμεσα στον «κρατικό κορπορατισμό», όπου συνωθούνται τα παντός είδους αυταρχικά καθεστώτα, και στον «κοινωνιακό κορπορατισμό», όπου εντάσσονται οι σύγχρονες δημοκρατίες (Scmitter, 1974).

Η κεντρική ιδέα στο εν λόγω κύμα μελετών είναι ότι η σχέση κράτους-συμφερόντων διαμεσολαβούνταν από τρεις διαδικασίες:

α) Τη θεμελίωση και την ενίσχυση οργανώσεων συμφερόντων, κυρίως σε εθνικό επίπεδο όπου κατέχουν το μονοπώλιο της εκπροσώπησης.

β) Την παροχή πρόσβασης αυτών των οργανώσεων στην κρατική γραφειοκρατία μέσα από κατοχυρωμένους θεσμικούς διαύλους.

γ) Τη διευθέτηση των συγκρούσεων ανάμεσα στην οργανωμένη εργασία και το κεφάλαιο μέσα από τριμερή συνεργασία που περιλαμβάνει και το κράτος (Lehmbruch, 1984: 61).

Ενίοτε, οι διαστάσεις αυτές λειτουργούσαν ως δυαδικές μεταβλητές που κατέτασσαν τις διάφορες περιπτώσεις χωρών στη μία ή την άλλη κατηγορία, ενώ στη συνέχεια εκλεπτύνθηκαν περαιτέρω για να εξηγήσουν περιπτώσεις που δεν ενέπιπταν σε καμία από τις δύο κατηγορίες κορπορατισμών. Σταδιακά, κι ενώ η τριμερής συνεργασία άρχισε να εξασθενεί υπό το βάρος της κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1970, το ενδιαφέρον μετατίθεται στο πώς το κεφάλαιο και η εργασία συνεργάζονται για να επηρεάσουν την έκβαση της μακροοικονομικής πολιτικής όχι πλέον σε επίπεδο κορυφής, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο με πεδίο σύγκλισης κλαδικά ζητήματα. Έτσι, κι ανάλογα με το επίπεδο ερευνητικής εστίασης, ανέκυψαν ποικίλοι τύποι κορπορατισμού, κυρίως με άξονα τα προθέματα μέσο-, μακρο-, μικρο-, τα οποία χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα σε ορισμένες περιπτώσεις (Ψημίτης, 1999).

Η ελληνική περίπτωση, με δεδομένη την ιστορική κηδεμόνευση του εργατικού κινήματος από ένα αυταρχικό κράτος, αποτέλεσε προνομιακό πεδίο εφαρμογής της θεωρίας του κορπορατισμού, συμβάλλοντας μάλιστα στον πολλαπλασιασμό της τυπολογίας.¹⁰ Ακριβώς λόγω της παραπάνω συνθήκης, του αυταρχικού δηλαδή ελέγχου της εργατικής εκπροσώπησης από το κράτος, υπάρχει ευρεία συναίνεση ως προς την ένταξη της δομής εκπροσώπησης συμφερόντων στην Ελλάδα στην κατηγορία του «κρατικού κορπορατισμού». Ωστόσο, με τη μετάβαση στη Γ' Δημοκρατία, από το 1974 και μετά, οι απόψεις σε σχέση με τον χαρακτήρα της δομής εκπροσώπησης συμφερόντων διαφοροποιούνται.

Για την οικονομία της συζήτησης θα διακρίνουμε σχηματικά το σχετικό διάλογο σε δύο ομάδες απόψεων: αυτήν της συνέχειας κι εκείνη της εξέλιξης. Σύμφωνα με την πρώτη ομάδα απόψεων, στην ελληνική περίπτωση διακρίνεται συνέχεια κρατικών κορπορατιστικών διευθετήσεων εξαιτίας δύο δομικών παραγόντων: α) Της ατροφίας της «κοινωνίας πολιτών», που συνδέεται με την κυριαρχία της μικροαστικής κοινωνικής δομής η οποία ευνοεί λαϊκιστικού τύπου μεσολαβήσεις και β) της κληρονομιάς πολιτικής που έγκειται στον εκτεταμένο κρατικό έλεγχο πάνω στην οργάνωση της δομής συμφερόντων, τάση που είναι διαρκής και απλώς αλ-

⁹ Από τα πρώτα κείμενα που επιχειρούν αυτή την απο-πλαισίωση του όρου ξεχωρίζει αυτό του Winkler (1976).

¹⁰ Για το πώς διαμορφώθηκε ιστορικά η σχέση κηδεμονίας του κράτους πάνω στο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα βλ. Την κλασική μελέτη του Κουκουλέ (1994).

λάζει μορφές εμφάνισης ανά ιστορική περίοδο. Έτσι, σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, βασικό εκπρόσωπο της συγκεκριμένης ομάδας απόψεων, ενώ η εισαγωγή των δομών εκπροσώπησης στην Ελλάδα τη δεκαετία 1910-1920 παραπέμπει σε ένα φιλελεύθερο περιβάλλον με περιορισμένη κρατική παρέμβαση, από τον Μεσοπόλεμο και μετά η παρέμβαση του κράτους με στόχο την πειθάρχηση του εργατικού κινήματος παραπέμπει σε έναν «κρατικό κορπορατισμό» που πλαισιώνεται από εκτεταμένα πελατειακά δίκτυα. Τα δομικά χαρακτηριστικά διατηρούνται αυτούσια και στη μετάβαση στη Δημοκρατία, όπου ο κρατικός έλεγχος της μεταπολεμικής περιόδου αλλάζει μορφή και διενεργείται πλέον από τα πολιτικά κόμματα. Η νέα αυτή κατάσταση περιγράφεται ως «λαϊκιστικό Gleichschaltung» και το βασικό αποτέλεσμα είναι η μετατροπή όλων των οργανώσεων συμφερόντων σε μικρά αντίγραφα της Βουλής (Μαυρογορδάτος, 1988: 56).¹¹

Η δεύτερη ομάδα απόψεων υποστηρίζει ότι η μετάβαση στη Δημοκρατία οδηγεί σε μετεξέλιξη της δομής συμφερόντων και του εργατικού κινήματος. Σε ό,τι αφορά τη δομή των συμφερόντων σε σχέση με το πολιτικό σύστημα παρατηρείται η ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης νέο-κορπορατιστικής διευθέτησης, με αντιφατικές διαστάσεις. Από τη μία πλευρά, παρατηρείται τάση μεταβίβασης της δημόσιας εξουσίας σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, με παράλληλη συμμετοχή οργανώσεων και τοπικού κράτους, ενώ από την άλλη πλευρά παρατηρείται λεπτομερειακή ρύθμιση της οργανωτικής δομής των συνδικάτων (Αλεξανδρόπουλος, 1990: 76-77).

Μία απόπειρα σύζευξης της μεταπολεμικής κληρονομιάς με τις συνθήκες της μεταπολίτευσης αποτελεί και η προβληματική του «εξαρθρωμένου κορπορατισμού». Πρόκειται για μεταβατική έννοια, η οποία επιχειρεί να συστεγάσει τη συνύπαρξη της κρατικής παράδοσης, με τα πλουραλιστικά πρότυπα αντιπροσώπευσης συμφερόντων που φαίνεται να ενισχύονται από την προϊούσα διαδικασία «εξευρωπαϊσμού» της ελληνικής πολιτικής. Στο πλαίσιο του τελευταίου, αναδεικνύεται ασυμμετρία τόσο ως προς τις δυνατότητες πολιτικής πρόσβασης των κοινωνικών εταίρων στο κράτος, όσο και ως προς τη δυνατότητα ελέγχου των πρώτων από το δεύτερο (Lavdas, 2015).

3. ΕΝΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Φιλοδοξία του παρόντος άρθρου είναι να διευρύνει το πεδίο συζήτησης στο πλαίσιο της δεύτερης ομάδας απόψεων, η οποία όπως σημειώθηκε παραπάνω υιοθετεί δυναμικότερη οπτική ως προς την εξέλιξη της δομής εκπροσώπησης συμφερόντων στην Ελλάδα. Ειδικότερα, θα επιχειρήσουμε μια προκαταρκτική περιοδολόγηση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στη Γ' Ελληνική Δημοκρατία, με στόχο την ανάδειξη των τομών, αλλά και των συνεχειών, που το χαρακτηρίζουν. Για τη θεμελίωση αυτής της περιοδολόγησης ανατρέχουμε σε μια από τις κλασικές επεξεργασίες στο πεδίο των συγκριτικών εργασιακών σχέσεων: την «ευμετάβλητη γεωμετρία» του Richard Hyman.

¹¹ Κριτική στη χρήση του λαϊκισμού ως αναλυτικού πλαισίου ερμηνείας της δομής εκπροσώπησης συμφερόντων στην Ελλάδα στο Γράβαρης (2007).

Με αναφορά στο ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα ο R. Hyman υποστηρίζει ότι η ταυτότητα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης διαμορφώνεται σε σχέση με τις τρεις πλευρές του «αιώνιου τριγώνου»: την αγορά (οικονομική διάσταση), την κοινωνία (κοινωνική-«δικαιωματική» διάσταση) και την τάξη-πολιτικό υποκείμενο (πολιτική διάσταση). Η πρώτη διάσταση, η οικονομική ή αγοραία, σχετίζεται με τον παραδοσιακό ρόλο του συνδικάτου στην αγορά εργασίας. Η ιστορική κληρονομιά των συνδικάτων ως παράγωγων της βιομηχανικής επανάστασης εμπεριέχει τον εγγενώς οικονομικό χαρακτήρα τους ως επαγγελματικές ενώσεις. Η δεύτερη διάσταση, είναι η κοινωνική διάσταση, δηλαδή η προσέγγιση του συνδικαλισμού ως οχήματος κοινωνικής ενσωμάτωσης. Παρά την προφανή ένταση στο εσωτερικό της σοσιαλδημοκρατικής σκέψης των αρχών του 20ου αιώνα μεταξύ ρεφορμισμού και επαναστατισμού τελικά, ανεξαρτήτως προθέσεων, τα συνδικάτα κατά τον Hyman απηχούν κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας τους αιτήματα κοινωνικής αλλαγής, καθώς συνιστούν και τα ίδια μέρος της κοινωνίας (Hyman, 2001: 4).

Τέλος, η τρίτη διάσταση αφορά στον ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα των συνδικάτων και έχει σαφές ταξικό φορτίο, το οποίο απορρέει από χαρακτηριστικά εγγενή της ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ κεφαλαίου και οργανωμένης εργασίας, καθώς «η εκμετάλλευση και η ανασφάλεια, συνιστούν επίμονα γνωρίσματα της εργασιακής σχέσης. Με αυτήν την έννοια, άμεσα ή έμμεσα, τα συνδικάτα είναι φορείς της τάξης» (Hyman, 2001: 36). Πρόκειται για τη διάσταση που τροφοδοτεί τομές, όπως μεταξύ μετριοπάθειας και ριζοσπαστισμού, πολιτικού αγώνα και οικονομισμού, ή ενωτικής και συντεχνιακής γραμμής στο συνδικαλιστικό κίνημα.

Η «εμετάβλητη γεωμετρία» των συγκριτικών εργασιακών σχέσεων, στις οποίες εντάσσεται παραδειγματικά η ανάλυση του Hyman, μας βοηθά να κατανοήσουμε το γεγονός ότι κάθε συνδικαλιστικό κίνημα εγγράφει τη διαδρομή και την ταυτότητά του εντός των τριών πλευρών του «αιώνιου τριγώνου» (αγορά-κοινωνία-πολιτική), «μεροληπτώντας» και ολισθαίνοντας μεν προς τη μία ή την άλλη, με έναν όμως ασύμπτωτο και ασυνεχή τρόπο. Από την ταλάντευση μεταξύ των τριών τύπων απορρέουν διακριτές μεταξύ τους στρατηγικές επιλογές που προσανατολίζουν τις πρακτικές, τις διεκδικήσεις, τα αιτήματα και τις συμμαχίες του συνδικαλιστικού κινήματος.

Αν και τα εργατικά συνδικάτα επιτελούν διαρκώς λειτουργίες και ρόλους που σχετίζονται με την προσφορά εργασίας και την οικονομία εν γένει, δεν παύουν ωστόσο να διαγράφουν τις τροχιές τους στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της κοινωνικής και της ταξικής διάστασης. Για παράδειγμα, η κοινωνική διάσταση παραπέμπει συχνά στη λειτουργία ενσωμάτωσης των εργασιακών συμφερόντων στο πλαίσιο νεοκορπορατιστικών διευθετήσεων. Ο ηπειρωτικός και σκανδιναβικός συνδικαλισμός από τα μέσα του 20ου αιώνα και εξής εκδηλώνει ίσως εντονότερα από οπουδήποτε άλλου αυτήν τη διάσταση, ενώ δεν πρέπει να υποτιμάται μία πρόσφατη τάση του σύγχρονου συνδικαλιστικού κινήματος να αναδιατάσσει τις κοινωνικές συμμαχίες του αναζητώντας συμμάχους σε κοινωνικά κινήματα και οργανώσεις «κοινωνίας πολιτών», ενάντια στις διαβρωτικές για την οργανωμένη εργασία λειτουργίες των παγκοσμιοποιημένων αγορών. Η ταξική διάσταση, από την άλλη πλευρά, παραπέμπει σε ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά αυτόνομης ταξικής εκπροσώπησης. Η ισχύς της, ωστόσο, οριοθετείται από την απαίτηση των μελών για συμβιβασμό του πολιτικού στόχου με την ανάγκη της επαρκούς βραχυπρόθεσμης εκπροσώπησης των οικονομικών συμφερόντων (Hyman, 2001: 5). Τελικά, όλα τα συνδι-

κάτα, λέει ο Hyman, στρέφονται και προς τις τρεις κατευθύνσεις, αν και, θα προσθέταμε εμείς, με διαφορετική ένταση:

«Ως ενώσεις εργαζομένων μισθωτών, έχουν ως κεντρικό μέλημά τους να ρυθμίζουν την έμμισθη σχέση [...] Τα συνδικάτα δεν μπορούν να αγνοήσουν την αγορά. Ωστόσο ως οργανώσεις εργατών, ενσωματώνουν μία πρόσληψη των συλλογικών συμφερόντων και της συλλογικής ταυτότητας, που διαχωρίζει τους εργάτες από τους εργοδότες. Ανεξάρτητα από το αν υιοθετούν μία ιδεολογία ταξικής διαίρεσης και αντιπαλότητας, τα συνδικάτα δεν μπορούν να ξεφύγουν από τον ρόλο τους ως διαμεσολαβητή της τάξης. Παρόλα αυτά τα συνδικάτα υπάρχουν και λειτουργούν σε ένα κοινωνικό πλαίσιο [...] Η επιβίωση απαιτεί συνύπαρξη με άλλους θεσμούς και σχηματισμούς συμφερόντων [...] Τα συνδικάτα είναι μέρος της κοινωνίας» (Hyman, 2001: 4).

Θεωρούμε ότι η παραπάνω συμβολή θα μπορούσε να συνδυαστεί με την ακόλουθη περιοδολόγηση του εργατικού συνδικαλισμού της Μεταπολίτευσης σε τρεις φάσεις:

- Φάση της ασύμμετρης ανάπτυξης (1974-1992)
- Φάση του εξευρωπαϊσμού (1993-2008)
- Φάση της οικονομικής κρίσης (2009-έως σήμερα)

Η περιοδολόγηση που προτείνουμε βασίζεται στην εξής υπόθεση: Μέσα στο έντονα φορτισμένο κλίμα της πρώτης μεταπολιτευτικής δεκαετίας το συνδικαλιστικό κίνημα κάνει σημαντικά, έστω και ημιτελή, βήματα προς τον εκδημοκρατισμό του και βρίσκεται σε άμεση επαφή και επικοινωνία με τα κοινωνικά αιτήματα που αναπτύσσονται πρωτίστως έξω από το επίσημο πολιτικό σύστημα. Αυτό το κοινωνικό και ιδεολογικό κλίμα διαπερνά τον ελληνικό μεταπολιτευτικό συνδικαλισμό και αποτυπώνεται ανάγλυφα στην καταστατική του άρθρωση, στα μέσα πίεσης που χρησιμοποιεί κι, εν πολλοίς, στην οργανωτική υλικότητά του. Η πρώτη δε φάση της ασύμμετρης ανάπτυξης διακρίνεται σε δύο υπο-περιόδους: Την περίοδο της πρώιμης μεταπολίτευσης και την περίοδο 1982-1993.

Στην πρώτη υπο-περίοδο, το συνδικαλιστικό κίνημα βρίσκεται αντιμέτωπο με δύο μέτωπα. Το πρώτο μέτωπο είναι η υποχώρηση των εξωθεσμικών παρεμβάσεων που είχαν θεμελιωθεί στο πλαίσιο του ημι-αυταρχικού μεταπολεμικού καθεστώτος. Αυτό άφηνε ανοιχτό ένα παράθυρο εκδημοκρατισμού. Το δεύτερο μέτωπο ήταν αυτό της οικονομικής κρίσης, το οποίο στην ελληνική περίπτωση εξελίχθηκε σε κρίση ενός μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης που βασίζονταν σε χαμηλά ημερομίσθια, φθηνή ενέργεια και ένα πλέγμα κρατικής προστασίας που εξασφάλιζε την επιβίωση μη ανταγωνιστικών επιχειρήσεων στον τομέα της βιομηχανίας. Ο συνδυασμός κρίσης και εκδημοκρατισμού έστρεψε προς στιγμή το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα προς μία ταξική κατεύθυνση. Η τάση αυτή αναστρέφεται τη δεύτερη υπο-περίοδο, στην οποία παρατηρείται και ριζική μεταβολή της φυσιογνωμίας τους συνδικαλιστικού κινήματος. Η πλάστιγγα γέρνει προς την κοινωνική-δικαιωματική διάσταση και επιχειρείται μία ενσωμάτωση που σε ορισμένες πλευρές προσιδιάζει σε διευθετήσεις νέο-κορπορατιστικού τύπου.

Η μετατόπιση αυτή από την ταξική-πολιτική διάσταση παγιώνεται και επεκτείνεται περαιτέρω με τη μετάβαση στη δεύτερη φάση, αυτήν του εξευρωπαϊσμού (1993-2008). Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρούμε μία αργή και σταθερή ενσωμάτωση του συνδικαλιστικού κινήματος στις δομές ενός «εξευρωπαϊσμένου» πολιτικού συστήματος, με ταυτόχρονη διάβρωση της αντιπροσωπευτικής διάστασης του τελευταίου. Βασικό χαρακτηριστικό εδώ είναι η γραφειοκρατικοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος, όχι όμως σε ορίζοντα οργάνωσης του κινήματος, αλλά σε ορίζοντα μετάβασης σε ένα νέο τεχνολογικό-παραγωγικό περιβάλλον. Έτσι, τα συνδικάτα μετασχηματίζονται σε κοινωνικούς εταίρους μιας διαδικασίας διακυβέρνησης που εστιάζει κυρίως στη διαβούλευση, δηλαδή στη νομιμοποίηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, επιστέγασμα της οποίας συνιστά ο κοινωνικός διάλογος (Αρανίτου, 2013). Η γραφειοκρατική επέκτασή τους, η οποία σχετίζεται (μεταξύ άλλων) και με την πρόσβαση σε νέους ευρωπαϊκούς πόρους και χρηματοδοτικά μέσα, υπηρετεί (και υπηρετείται από) την ενίσχυση της γνωμοδοτικής λειτουργίας τους.

Η μετάβαση στην τρίτη και τελευταία περίοδο, που ξεκινάει το 2009, αναδεικνύει με ακόμη δραματικότερο τρόπο τις αντιφάσεις που σωρεύονται στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος- και ειδικά ανάμεσα στην ατροφία αντιπροσώπευσης και στη λειτουργία της νομιμοποίησης του συστήματος διακυβέρνησης-, ενώ στο νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο αναδεικνύονται νέες προκλήσεις, κίνδυνοι και δυνατότητες.

Η θεσμική αποψίλωση των λειτουργιών του συνδικαλιστικού κινήματος που δρομολογείται μέσω διαδοχικών νομοθετικών πρωτοβουλιών (Καψάλης, 2014; Κυριακούλιας, 2012) και η αναδιάταξη των σχημάτων εκπροσώπησης (π.χ. μέσω της δημιουργίας «Ενώσεων Προσώπων» ή, πολύ περισσότερο, με την περαιτέρω εξατομίκευση των διαπραγματεύσεων), επιδρούν φυσικά και στο τριαδικό «σχήμα» των ρόλων του: η εγγενής μεταβλητότητα της γεωμετρίας των εργασιακών σχέσεων διαστέλλεται στις απαρχές της οικονομικής κρίσης οδηγώντας σε υβριδικές καταστάσεις, για να καταλήξει αργότερα σε έναν «αδρανή ισομορφισμό». Εν προκειμένω, η ταξική-πολιτική διάσταση αρχικά φαίνεται να επανακάμπτει, με τον απεργιακό κύκλο να κορυφώνεται την περίοδο 2009-2011 (Παπανικολόπουλος, 2016). Παράλληλα, η κοινωνική διάσταση παραμένει ισχυρή, έστω και μόνο σε ότι αφορά τις κοινωνικές συμμαχίες, μιας και η νεο-κορπορατιστική δυναμική της προηγούμενης περιόδου έχει παρέλθει. Τέλος, η οικονομική διάσταση της εργατικής δράσης και, *inter alia*, η σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας, συρρικνώνεται βίαια. Η απεργιακή-κινηματική αποκλιμάκωση που ακολουθεί, η εξάντληση της στρατηγικής των συμμαχιών με άλλους φορείς κοινωνικής διαμαρτυρίας και η συνεχιζόμενη ατροφία των οικονομικών λειτουργιών των συνδικάτων, θεωρούμε ότι έχει βραχυκυκλώσει και τις τρεις λειτουργίες του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, διαμορφώνοντας έναν ισομορφισμό που παράγει αποτελέσματα χαμηλής έντασης (βλ. κινητοποίηση, αντιπροσωπευτικότητα, θεσμική κεντρικότητα, οικονομική αποτελεσματικότητα). Υπ' αυτό το πρίσμα, η υπόθεση περί «εξαρθρωμένου κορπορατισμού» ενδεχομένως να προσιδιάζει καλύτερα στον τρέχον περιβάλλον του ελληνικού συνδικαλισμού. Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τις εν λόγω μετατοπίσεις.

3.1.: Η πρώιμη μεταπολίτευση, 1974-1981: από την ένδεια πόρων στην ασυμμετρία

Η μετάβαση στη δημοκρατία συντελέστηκε στο πλαίσιο μίας διπλής μετάβασης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Από τη μία πλευρά προωθείται ο εκδημοκρατισμός, δηλαδή η πλήρης και ισότιμη θεμελίωση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και, άρα, διευρύνεται και νομιμοποιείται η διεκδικητική δράση των εργατικών συνδικάτων. Από την άλλη πλευρά, και χωρίς να παραγνωρίζονται οι ουσιώδεις διαφορές μεταξύ Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (Κορνέτης, 2015), το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης καταρρέει στις χώρες αυτές υπό το βάρος των δύο μεγάλων πετρελαϊκών κρίσεων. Κι αυτό, γιατί καταρρέουν δύο βασικοί πυλώνες αυτού του μοντέλου: α) Τα χαμηλά ημερομίσθια, που εξασφαλιζόνταν μέσα από την κρατική καταστολή του εργατικού κινήματος και η οποία σταδιακά υποχωρεί αφήνοντας στο τελευταίο περιθώριο διεκδικητικής δράσης και β) Φτηνή ενέργεια που, λόγω των πετρελαϊκών κρίσεων, ακριβαίνει.

Οι κρίσεις της δεκαετίας του 1970 αποτελούν το φόντο της μετεξέλιξης του συστήματος εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα κατά την «πρώιμη μεταπολίτευση». Σε αυτές τις συνθήκες, η μετάβαση σηματοδοτεί την έναρξη ενός νέου κινηματικού κύκλου για το συνδικαλιστικό κίνημα. Εν προκειμένω, οι κυβερνήσεις του Κ. Καραμανλή προσπαθούν καταρχήν να κατευνάσουν τις διεκδικήσεις μισθωτών και εργατών με την παροχή αυξήσεων, αποσκοπώντας έτσι στην κοινωνική ειρήνη και στη νομιμοποίηση του δημοκρατικού καθεστώτος. Με το άρθρο 3.1 της συλλογικής σύμβασης στις 26.2.1975 εισάγεται η μείωση της εργάσιμης εβδομάδας από 48 σε 45 ώρες, ενώ ο μισθός διατηρείται στο επίπεδο του 48ωρου. Παράλληλα όμως με αυτήν τη γενική αύξηση θεσμοθετείται κι ένα σύστημα διαφορικών αυξήσεων κατά κλίμακα μισθών που θα αναπαράγεται εφεξής σε όλες τις συλλογικές συμβάσεις στη δεκαετία του 1970.

Επιπλέον, σε κλίμα γενικευμένης έντασης και καταστολής,¹² ψηφίζεται ο νόμος 330/1976, που επιχειρεί να ελέγξει την ανάπτυξη των κινηματικών χαρακτηριστικών του ελληνικού συνδικαλισμού της περιόδου, πρόθεση που συμπυκνώνεται στην περίφημη δήλωση του Υπουργού Εργασίας Κ. Λάσκαρη στη Βουλή κατά τη ψήφιση του νομοσχεδίου, σύμφωνα με την οποία «δεν πρόκειται να επιτραπεί η πάλη των τάξεων» (Κεπέσης, 1976: 13). Η αναγνώριση του δικαιώματος της «ανταπεργίας» (λοκ άουτ) των εργοδοτών, οι περιορισμοί στην ανάληψη απεργιακής δράσης και, κυρίως, οι απολύσεις συνδικαλιστών που ακολούθησαν την επαύριον της ψήφισης του νομοσχεδίου, δείχνουν ότι οι σχέσεις κράτους και συνδικάτων στην Ελλάδα εξακολουθούν και στη δεδομένη ιστορική συγκυρία να διέπονται από πρόθεση ελέγχου και πειθάρχησης του εργατικού κινήματος.

Παράλληλα, κατά την περίοδο 1975-79 η αναπτυξιακή δυναμική της ελληνικής μεταποιητικής βιομηχανίας της προηγούμενης περιόδου εμφανίζει σημάδια κόπωσης και η στρατηγική τεχνολογικού εκσυγχρονισμού των κλάδων υψηλής έντασης κεφαλαίου, η οποία προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή και ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού (και επομένως τη μισθολογική του αναβάθμιση), φαίνεται πως σταδιακά υποσκελίζεται, κυρίως μέσα από τον εσωτερικό αναπροσανατολισμό των επενδύσεων και την αναζήτηση νέων επενδυτικών ευκαιριών σε άλλες χώρες και λίγο αργότερα από την απορρόφηση του κόστους της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης από το

¹² Η κρατική καταστολή εναντίον της πανεργατικής κινητοποίησης της 25ης Μαΐου 1976 είχε ως αποτέλεσμα έναν νεκρό και δεκάδες τραυματίες (Κατσορίδας, 2008: 130).

κράτος, με την κρατικοποίηση των λεγόμενων «προβληματικών επιχειρήσεων» (Σακελλαρόπουλος, 1992). Η επίσημη θεσμική εκπροσώπηση των εργατών, που εξακολουθούσε μέχρι τότε να διατηρεί τα αυταρχικά χαρακτηριστικά της, λειτουργεί υποστηρικτικά ως προς την παραπάνω αλλαγή βιομηχανικής στρατηγικής (Αλεξανδρόπουλος, 2010). Η απόσταση ωστόσο που χωρίζει αυτήν την εργατική αριστοκρατία από το ηλικιακά ανανεωμένο εργοστασιακό προλεταριάτο που συγκεντρώθηκε στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της περιόδου 1960-73 (Ιωάννου, 1986), οξύνει το κενό εκπροσώπησης το οποίο δημιούργησαν οι μετεμφυλιακές καταστατικές διατάξεις που επιβλήθηκαν στα συνδικάτα με σκοπό τον αποκλεισμό της κομμουνιστικής επιρροής. Οι διατάξεις αυτές συνεχίζουν να βρίσκονται σε ισχύ μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με αποτέλεσμα χιλιάδες εργαζόμενοι να μην εκπροσωπούνται από τα επίσημα συνδικαλιστικά όργανα.¹³

Οι διεκδικητικοί αγώνες των βιομηχανικών εργατών έχουν παρόλα αυτά αποκτήσει τη δική τους απερίσταλη δυναμική, η οποία συνοψίζεται στο σύνθημα «να βάλουμε τη μεταπολίτευση μέσα στα εργοστάσια» (Μαυρής, 1993: 76), σηματοδοτώντας έτσι την ανάπτυξη ενός μαχητικού, ταξικού εργοστασιακού κινήματος. Το τελευταίο συγκροτούνταν από εργοστασιακά σωματεία και συντονιστικές επιτροπές που λειτουργούσαν παράλληλα με τα δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια όργανα της ΓΣΕΕ και γι' αυτό βρίσκονταν εκτός ελέγχου της.¹⁴ Τα σημαντικότερα από αυτά ήταν τα σωματεία των εργοστασίων Πίτσος, ΕΛΛΑΣ-ΚΑΝ, ESSO PAPPAS, ΜΕΛ, ΟΑΣΘ, ΙΖΟΛΑ κ.ά. (Κουκιάδης, 1980: 501). Εξάλλου, την ίδια περίοδο ξεσπούν σημαντικές απεργίες σε μεγάλες ελληνικές βιομηχανίες, τόσο ως προς τον όγκο (συμμετοχή απεργών), τη διάρκεια και τη διάχυσή τους, όσο και ως προς την καταστολή που υπέστησαν. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την απεργία των 110 ημερών στη ΛΑΡΚΟ το 1977 (Καρατζογιάννης, 1999), αλλά και

¹³ Πλήθος διατάξεων σε καταστατικά συνδικαλιστικών οργανώσεων αναφέρονταν στην τιμωρία της αντεθνικής δράσης μέσα στα συνδικάτα, της κομματικής δράσης ή ανάμιξης, καθώς και της ανυπακοής στις αποφάσεις της ΓΣΕΕ. Στο ιδρυτικό καταστατικό της Ομοσπονδίας Οικοδόμων (1953) το άρθρο 4 υπαγορεύει υπακοή στα όργανα της ΓΣΕΕ. Το άρθρο 7 προβλέπει υποχρεωτική συμμόρφωση του πρωτοβάθμιου σωματείου στις υποδείξεις της Διοίκησης της Ομοσπονδίας, ενώ το άρθρο 10 προβλέπει διαγραφή των οργανώσεων που ασκούν «αντεθνική ή κομμουνιστική προπαγάνδα ή δρουν κατά τρόπο ζημιούντα τα συμφέροντα των μισθωτών». Αντίστοιχα, στο άρθρο 2 παρ. 6 του καταστατικού της ΠΟΕΜ του 1979, υπαγορεύεται ότι «η ΠΟΕΜ και οι οργανώσεις μέλη της δεν αναγνωρίζουν εξωσυνδικαλιστικές κομματικές φατρίαστικές ομάδες ή και τοιαύτας εντός των Σωματείων», ενώ το άρθρο 7 που καθορίζει τους όρους των διαγραφών σωματείων-μελών είναι αποκαλυπτικοί του αντιδημοκρατικού κλίματος, ακόμα και μετά την πτώση της Χούντας (τα σωματεία-μέλη οφείλουν «να δέχονται υποχρεωτικώς την διαιτησίαν της Ομοσπονδίας επί παντός κλαδικού ζητήματος» και διαγράφονται όσα «μεταξύ άλλων» «συγκροτούν συντονιστικές επιτροπές»). Η Ομοσπονδία Οικοδόμων αλλάζει καταστατικό και ηγεσία στο 9ο Συνέδριό της (1976), όμως τα 250.000 μέλη της μένουν εκτός εκπροσώπησης στη ΓΣΕΕ μέχρι τη σύγκληση του αντιπροσωπευτικού συνεδρίου του 1983 (Μπιθυμήτρης, 2011: 68).

¹⁴ Ως ανάλογο παράδειγμα με το ελληνικό εργοστασιακό κίνημα θα μπορούσε να παρατεθεί αυτό των Shop stewards που αναπτύχθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο, μόνο όμως ως προς το βαθμό ανεξαρτησίας τους από τα τριτοβάθμια συνδικαλιστικά όργανα. Αυτό που διαφοροποιεί τα δύο κινήματα είναι ο βαθμός πολιτικοποίησής τους που αποτυπώνεται και στο οργανωτικό μοντέλο τους. Έτσι, στη βρετανική περίπτωση η στόχευση είναι αποκλειστικά και μόνο μισθολογική, οπότε η εκπροσώπηση γίνεται συνήθως από ένα άτομο, ενώ στην ελληνική περίπτωση όπου οι μισθολογικές διεκδικήσεις διατυπώνονται στο πλαίσιο του μεταπολιτευτικού πολιτικού κλίματος και αιτήματος εκδημοκρατισμού της οικονομικής δομής, η εκπροσώπηση βασίζεται στο μοντέλο της συντονιστικής επιτροπής. Στον πίνακα 1 παρατίθενται οι χαμένες ώρες εργασίας, ο αριθμός των απεργών και ο αριθμός των απεργιών που συνιστούν την απάντηση στη έλλειψη πρωτοβουλιών εκδημοκρατισμού της οικονομικής δομής και στην απουσία συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής από την πλευρά της κυβέρνησης.

την απεργία των 6 μηνών στην «Ελληνική Χαλυβουργία» 1978-1979 (Λαμπροπούλου, 1979). Ο πίνακας που ακολουθεί αποτυπώνει συνολικότερη εικόνα για το σημαντικό απεργιακό κύμα της πρώιμης μεταπολίτευσης.

Πίνακας 1

Ανάλυση του απεργιακού κινήματος

Έτη	Απεργίες	Απεργοί	Χαμένες Ώρες
1975	142	46.374	1.743.353
1976	947	300.759	6.145.245
1977	569	559.858	9.643.823
1978	616	471.305	7.406.087
1979	588	1.262.443	12.255.273
1980	726	1.407.821	20.933.506

Πηγή: ILO database, Strikes and lockouts, Greece.

Το υψηλό ποσοστό χαμένων ωρών ανά εργάτη, σε συνδυασμό με τον υψηλό αριθμό απεργιών και τον επισφαλή χαρακτήρα της εργασίας, ιδιαίτερα στους κλάδους που εμφανίζουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα όπως οι κατασκευές, ο ιματισμός, τα τρόφιμα (Σακελλαρόπουλος, 1992), καταδεικνύουν την αποφασιστικότητα του κινήματος που διατηρεί τα μαχητικά χαρακτηριστικά του μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Ενδεικτικό του τρόπου αντιμετώπισης των απεργιών από το κεφάλαιο και την κυβέρνηση είναι το γεγονός ότι οι μισές από τις 47 απεργίες που αναφέρονται στο εργατικό ρεπορτάζ για την άνοιξη του 1977 έχουν ως αίτημα την επαναπρόσληψη απολυμένων συνδικαλιστών και την κατάργηση της άσκησης τρομοκρατικών μέτρων από την πλευρά της εργοδοσίας (Ζητουνιάτη, 1977: 33-35). Οι 15.000 απολυμένοι συνδικαλιστές της τριετίας 1976-79, καθώς επίσης και η «μαύρη λίστα» που εξέδωσε ο ΣΕΒ με ονόματα «ταραξιών» απολυμένων, επιβεβαιώνουν την απουσία θεμελιωδών δημοκρατικών δικαιωμάτων (Μαυρής, 1993) στη σφαίρα της παραγωγής. Εκτός από τις απολύσεις, μια ακόμη πρακτική που ακολουθήθηκε από την κυβέρνηση της ΝΔ ήταν ο πολιτικός στιγματισμός και η ηθική απαξίωση των απεργών. Οι απεργοί εγκαλούνται περίπου ως εθνικοί μειοδότες, οι οποίοι μολονότι γνωρίζουν τις δυσκολίες της εθνικής οικονομίας επιμένουν ωστόσο να προωθούν ανεδαφικά, όπως χαρακτηρίζονται, αιτήματα. Ήδη κατά την πρώτη μεταπολιτευτική υπογραφή της συλλογικής σύμβασης εργασίας από εκπροσώπους της ΓΣΕΕ και εργοδοτικών οργανώσεων (26/2/1975), ο Κ. Καραμανλής θα καλέσει τους συμμετέχοντες «[...] προς το συμφέρον το δικό τους, αλλά και του κοινωνικού συνόλου, να συμβάλουν θετικά στην δύσκολη προσπάθεια στην οποία απεδύθη το έθνος. Ζητώ από όλους να απομονώσουν τους ολίγους θορυβοποιούς και ταραξίες, που κατά καιρούς εμφανίζονται στις τάξεις των και ημπορούν, καίτοι αποτελούν μειοψηφίες, να υπονομεύσουν την μεγάλη αυτή προσπάθεια» (Καραμανλής, 1996).

Ο συνδυασμός πολιτικών αιτημάτων που συνδέονται άμεσα με α) αμφισβήτηση του υφιστάμενου πλαισίου της εργατικής αντιπροσώπευσης, β) μετωπική σύγκρουση με το κράτος και γ) δεξαμενή μελών με σαφείς ταξικές αναφορές στο στενό βιομηχανικό τομέα, παραπέμπει σε προσπάθεια διαμόρφωσης συνδικαλιστικής ταυτότητας με πολύ έντονη την ταξική διάσταση. Προσπάθεια που συναντάει, ωστόσο, τα όριά της με τη συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα

και τη διεύρυνση του δημόσιου και ημιδημόσιου τομέα, τάση που αφήνει το αποτύπωμά της στα χαρακτηριστικά του συνδικαλιστικού κινήματος (Τσακίρης, 2004).

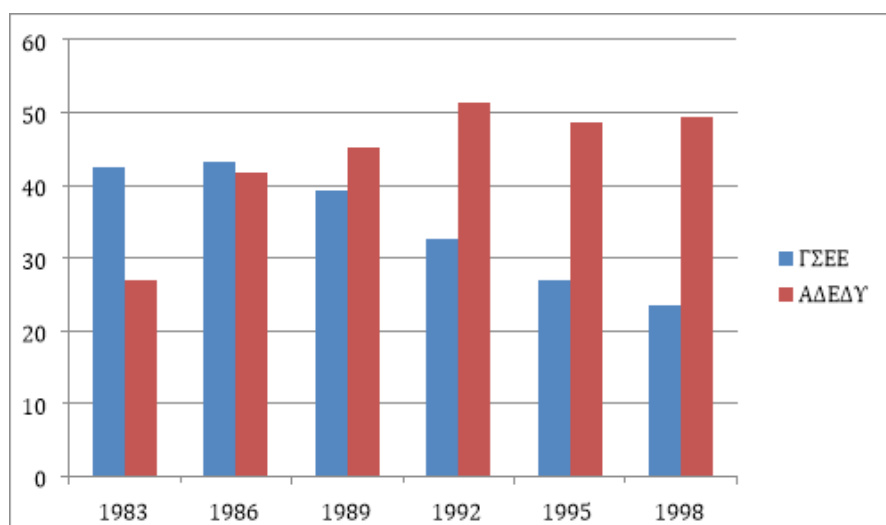
3.2.: Η παγίωση της ασυμμετρίας, 1982-1993

Το 1983, το ποσοστό συμμετοχής σε συνδικαλιστικές οργανώσεις στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα ανέρχόταν σε 39,3%, για να ανέλθει το 1989 σε ιστορικό υψηλό της τάξεως του 40,7%. Η εν λόγω τάση οργανωτικής ευμάρειας συνυπήρχε ωστόσο με παθογένειες που αργότερα θα εξελίσσονταν σε διαλυτικούς παράγοντες. Οι σημαντικότερες από αυτές, που λειτούργησαν υπονομευτικά για την αντιπροσωπευτικότητα του συνδικαλιστικού κινήματος, ήταν η οργανωτική ασυμμετρία, ο οργανωτικός πολυκερματισμός και η οικονομική εξάρτηση από το κράτος.

Η κύρια πηγή ασυμμετρίας εντοπίζεται στην τομή δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, καθώς το δημόσιο υπήρξε από τη δεκαετία του 1980 δυσανάλογα προνομιακή δεξαμενή συνδικαλισμού (Κουζής, 2007). Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το ποσοστό των συνδικαλισμένων στις ΔΕΚΟ κυμαίνεται περίπου σε 85% (Κουζής, 2007: 116). Σε συνδυασμό με τις πελατειακές λογικές που ευδοκίμησαν στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος, αλλά και με τους αντικειμενικούς και υποκειμενικούς περιορισμούς στην ανάπτυξη του εργοστασιακού συνδικαλισμού, γίνεται εύκολα αντιληπτό πόσο ασύμμετρα αναπτύχθηκε η ανθρωπογεωγραφία των συνδικάτων του ιδιωτικού τομέα σε αυτή την περίοδο. Η εξέλιξη της συνδικαλιστικής πυκνότητας της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ σε διάστημα εικοσαετίας αποτυπώνει μερικώς αυτήν την εικόνα ασυμμετρίας προς όφελος του δημοσίου. Η εικόνα ολοκληρώνεται, αν λάβουμε υπόψη ότι και στη ΓΣΕΕ οι εισροές μελών προέρχονται ολοένα και περισσότερο από τις Τράπεζες και τις ΔΕΚΟ.

Διάγραμμα 1

Εξέλιξη Συνδικαλιστικής Πυκνότητας σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα

Πηγή: Δεδουσόπουλος, 2007: 113.

Εκτός από την υπερεκπροσώπηση του δημόσιου, η ασυμμετρία της οργανωτικής δομής του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος εκδηλώθηκε και με άλλους τρόπους, πρωτίστως δε με οργανωτικό πολυκερματισμό σε δευτεροβάθμιο και πρωτοβάθμιο επίπεδο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, κι ενώ η συμμετοχή στα συνδικάτα κορυφώνεται, ένα μωσαϊκό 4.000 σωματείων βάσης, 100 Ομοσπονδιών και 150 Εργατικών Κέντρων δημιουργεί μία «χαώδη», κατά τον χαρακτηρισμό του Γ. Κουκουλέ (1986: 27), εσω-οργανωτική κατάσταση.

Παρ' όλα αυτά, η αναπαραγωγή της οικονομικής εξάρτησης των συνδικάτων από το κράτος αποτελεί ίσως το κρισιμότερο στοιχείο για την κατανόηση των μετέπειτα μετασχηματισμών. Αν και προφανώς σχετίζεται με το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου δομείται η σχέση κράτους-συνδικάτων ήδη από τον Μεσοπόλεμο, έχει ξεχωριστή σημασία το γεγονός ότι σε αυτή τη φάση της σχετικής εξομάλυνσης των λειτουργιών του ελληνικού συνδικαλισμού η οικονομική εξάρτηση εγγράφεται πλέον ως κανονικότητα για τα συνδικάτα. Ο πίνακας 2, αποτυπώνει αυτήν την «κανονικοποίηση».

Τέλος, η συμμετοχή της συνομοσπονδίας σε προγράμματα ΕΣΠΑ της περιόδου 2007-2013 και 2014-2020 έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος, κυρίως ως προς την οικονομική διάσταση των προγραμμάτων (Ντέλη, 2015).

Πίνακας 2

Πόροι ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ και κατανομή δαπανών (σε €)

Έσοδα	ΑΔΕΔΥ		ΓΣΕΕ			
	1992-1994	2001-2003	1983-1985 (% επί του συνόλου)	1998-2000 (% επί του συνόλου)	2004-2006 (% επί του συνόλου)	2007-2009 (% επί του συνόλου)
Κρατικές Επιχορηγήσεις/ Εργατική Εστία	2.893 (0,5%)	476.614 (19%)	1.236.674 (81%)	9.706.212 (79%)	16.751.192 (90%)	20.249.918 (95%)
Άλλες Πηγές-ΕΟΚ (ΕΕ)	28.878 (4,2%)	103.730 (4,1%)	8.205 (6,1%)	382.119 (3%)	1.483.925 (8%)	180.000 (0,8%)
Συνδρομές Μελών	651.939 (95,3%)	1.929.525 (76,9%)	1.485 (0,9%)	47.220 (0,4%)	101.814 (0,5%)	230.539 (1,08%)
Έξοδα						
Δαπάνες Διοίκησης	165.515 (22,7%)	443.179 (19,7%)	102.215 (9,5%)	406.106 (3,5%)	638.000 (4%)	759.610 (3,4%)
Δαπάνες Λειτουργίας	353.974 (48,6%)	1.224.704 (55%)	570.438 (52,9%)	5.580.722 (50%)	7.690.057 (48%)	10.178.562 (46,3%)
Δαπάνες Οργάνωσης	209.000 (28,7%)	562.649 (25,3%)	406.215 (37,6%)	2.255.938 (20%)	2.125.799 (13%)	3.004.799 (13,7%)

Πηγή: Αδημοσίευτα αρχεία ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (επεξεργασία των συγγραφέων)

Η φάση αυτή κλείνει με την οξύτατη κρίση της ΓΣΕΕ μεταξύ 23ου και 25ου Συνεδρίου (1985-89), όπου επιβεβαιώνεται, για ακόμη μια φορά, τόσο ο παρεμβατικός χαρακτήρας του κράτους στη σχέση του με τα συνδικάτα, όσο και η ευάλωτη θέση των τελευταίων έναντι του πρώτου.

Συνοψίζοντας, η περίοδος από την πρώιμη μεταπολίτευση μέχρι το 1989 κληροδοτεί στο συνδικαλιστικό κίνημα ένα περιβάλλον διαφορετικό από αυτό του θεσμικού αποκλεισμού και της αυταρχικής ενσωμάτωσης των προηγούμενων δεκαετιών, καθώς ευνοεί την οργανωτική

ανάπτυξη και τον εκδημοκρατισμό, ενώ το ίδιο το συνδικαλιστικό κίνημα αναλαμβάνει πρωτοβουλίες σύνδεσης με την κοινωνία, κυρίως μέσα από συμμαχίες με άλλες κοινωνικο-επαγγελματικές οργανώσεις (ΓΣΕΒΕΕ - ελεύθεροι επαγγελματίες & Μμε, ΓΕΣΑΣΕ - αγρότες) και κινήματα. Επιπρόσθετα, η ταξική ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος της περιόδου είναι εντονότερη στην πρώτη υποπερίοδο (1974-1981) και υποσκελίζει τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες του. Ταυτόχρονα, όμως, σωρεύονται αντιφάσεις που είτε εκδηλώνονται με τη μορφή της κρίσης νομιμοποίησης των κορυφαίων οργάνων της ΓΣΕΕ, είτε «αδρανοποιούνται» για να εντοπιστούν με νέα πλέον δυναμική στην επόμενη φάση μετασχηματισμού του συνδικαλιστικού κινήματος.

3.3.: Η περίοδος του εξευρωπαϊσμού: μετασχηματισμοί και συναίνεση

Κατά τη δεκαετία του 1990 το συνδικαλιστικό κίνημα εισέρχεται σε νέα τροχιά μετασχηματισμών σε διάφορα επίπεδα: οργανωτική δομή, φυσιογνωμία, ταυτότητα, στρατηγική. Το κύριο διακύβευμα της εν λόγω περιόδου είναι ο αστικός «εκσυγχρονισμός», με έννοια-κλειδί την ανταγωνιστικότητα η οποία εισάγεται σε όλα τα στρατηγικά κείμενα των κορυφαίων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Σε ότι αφορά μέσα πίεσης και διεκδικητικά πλαίσια, από τις αρχές της δεκαετίας του '90 τα συνδικάτα επιδεικνύουν τη χαρακτηριστική για τα ελληνικά μεταπολιτευτικά δεδομένα μετριοπάθεια: οι μισθολογικές αυξήσεις είναι μέτριες και η απεργιακή δράση μειώνεται καταφανώς (Zambarloukou, 2006).

Αυτή η μετατόπιση δεν μπορεί να γίνει κατανοητή έξω από το πλαίσιο της στρατηγικής επιλογής του ελληνικού κράτους και των δυναμικότερων τμημάτων του εγχώριου κεφαλαίου να διεκδικήσουν έναν πιο αναβαθμισμένο ρόλο στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, μέσω πρωτίστως της συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Μαριόλης και Σταμάτης, 1999). Ειδικότερα για το συνδικαλιστικό κίνημα, στη δεκαετία του '90 παγιώνεται, τουλάχιστον σε επίπεδο ηγεσίας, η θετική ανταπόκριση στον εξευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων, τόσο σε επίπεδο προγραμματικού λόγου, όσο και θεσμικού-οργανωτικού προσανατολισμού. Η κεφαλαιοποίηση των ωφελειών που προσδοκούν οι συνδικαλιστικές ηγεσίες, εν πολλοίς η «θεσμική κεντρικότητα» (Ackers and Payne, 1998), η οποία υποδηλώνεται συνήθως ως συμμετοχή των δυνάμεων της εργασίας σε θεσμικά κέντρα λήψης αποφάσεων με όρους ισότιμου εταίρου, εδράζεται, μεταξύ άλλων, και σε αλλαγές στο επίπεδο της εργατικής νομοθεσίας. Η κατοχύρωση της ελευθερίας στις συλλογικές διαπραγματεύσεις, ήδη με την ψήφιση του νόμου 1876/1990, ο οποίος καταργεί την υποχρεωτική διαιτησία και συστήνει τον Οργανισμό Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ), σηματοδοτεί εξελίξεις στις σχέσεις κράτους-συνδικάτων-εργοδοτών, με κομβικό σημείο τη θεσμοθέτηση του Κοινωνικού Διαλόγου (Αρανίτου, 2013: 158).

Η παγίωση του λόγου της ανταγωνιστικότητας και η αντοχή των συναινετικών πλαισιώσεων δοκιμάστηκαν μεν στο πρώτο μεγάλο εγχείρημα μεταρρύθμισης του Ασφαλιστικού από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (2001), ωστόσο εδώ φάνηκαν επίσης και τα όρια της διακινδύνευσης του ρόλου των συνδικάτων στο πλαίσιο του κοινωνικού εταιρισμού. Αν και το «σχέδιο Γιαννίτση» για το Ασφαλιστικό καταγράφηκε ως η πρώτη σοβαρή κρίση εμπιστοσύνης στις σχέσεις συνδικάτων-κράτους για την περίοδο μετά το 1991, ο συναινετικός λόγος ανασυγκροτήθηκε

σχετικά σύντομα, κάτι που φάνηκε και στη θετική υποδοχή του νόμου Ρέππα για την κοινωνική ασφάλιση (Ν. 3029/2002). Στον απόηχο των εργατικών κινητοποιήσεων ενάντια στη μεταρρύθμιση του Ασφαλιστικού, στην υπό εξέταση περίοδο καθιερώνεται ως διακριτός πόλος ταξικής κατεύθυνσης στο συνδικαλιστικό κίνημα το «Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο» (ΠΑΜΕ).¹⁵ Η εξέλιξη αυτή, παρότι δεν έλαβε τα χαρακτηριστικά νέας ηγεμονίας, είναι σημαντική για τη διατήρηση των ταξικών παραδόσεων στο εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα σε ολόκληρη τη δεκαετία του 2000 και μέσα στην κρίση.

Σημαντικές για την κατανόηση του μετασχηματισμού του συνδικαλιστικού κινήματος είναι επίσης οι μετατοπίσεις ή/και παγιώσεις που παρατηρούνται στο θεσμικό και οργανωτικό επίπεδο. Για λόγους οικονομίας παρουσιάζουμε ορισμένους μόνο δείκτες που αφορούν τις σχέσεις εκπροσώπησης, ξεκινώντας από τη διακύμανση των μελών των οργανώσεων της ΓΣΕΕ την περίοδο 1989-2007.

Πίνακας 3

Διακύμανση μελών-οργανώσεων

Συνέδρια ΓΣΕΕ - Χρονολογίες	Αριθμός Φυσικών Μελών Πρωτοβάθμιων		Αριθμός Πρωτοβάθμιων Οργανώσεων	Αριθμός ΕΚ	Αριθμός Ομοσπονδιών
	Ψηφισαντες	Εγγεγραμ.			
25^ο Συνέδριο 1989	564.477		3.020	69	47
27^ο Συνέδριο , 27-29/3/92	482.337	798.689	2.676	63	60
28^ο Συνέδριο , 16-19/3/95	430.581	775.115	2.318	66	53
29^ο Συνέδριο , 12-15/3/98	413.843	754.142	2.295	68	57
30^ο Συνέδριο , 15-18/3/01	420.610	768.484	2.264	68	58
32^ο Συνέδριο , 15/3/04	448.754	839.383	2.373	70	60
33^ο Συνέδριο , 15-18/3/07	472.304	870.415	2.245	74	83

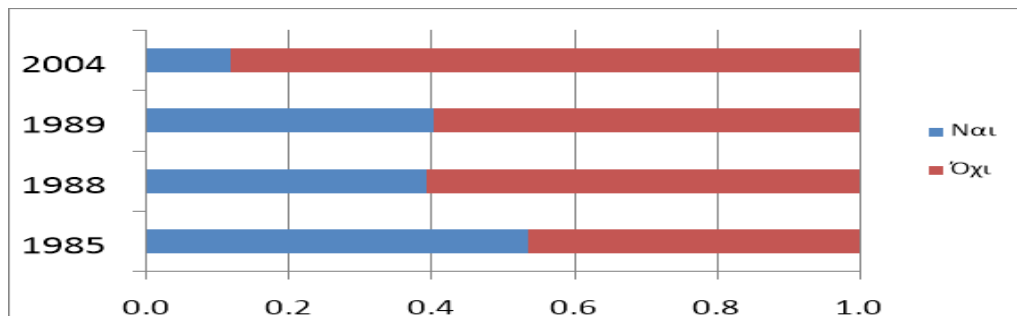
Πηγή: Αδημοσίευτα στοιχεία ΓΣΕΕ (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σχετικά με τις μεταβολές στην ανθρωπογεωγραφία των οργανώσεων της ΓΣΕΕ καθίσταται σαφές ότι: πρώτον, η απόσταση μεταξύ ψηφισάντων-εγγεγραμμένων διευρύνεται διαρκώς, που σημαίνει ότι ένας σταθερά αυξανόμενος αριθμός εργαζόμενων γράφεται στο σωματείο του (σε πολλές περιπτώσεις ερήμην του), αλλά δεν αποκτά οργανωτικούς, ή συμβολικούς δεσμούς με αυτό. Δεύτερον, η συνδικαλιστική πυκνότητα υποχωρεί αφού το μέγεθος της μισθωτής εργασίας αυξάνει με πολύ μεγαλύτερους ρυθμούς. Αυτό φαίνεται και από τη διακύμανση της συμμετο-

¹⁵ Το ΠΑΜΕ ιδρύθηκε στις 3 Απριλίου 1999, μετά από Πανελλαδική Συνδιάσκεψη, στην οποία συμμετείχαν 230 πρωτοβάθμια σωματεία, 18 κλαδικές και περιφερειακές οργανώσεις, 1.500 εκλεγμένοι συνδικαλιστές. Στην ιδρυτική του Διακήρυξη καθιστά σαφές ότι δεν διεκδικεί χαρακτήρα τριτοβάθμιας οργάνωσης με δομή ανταγωνιστική προς την ήδη υπάρχουσα. Ούτε όμως πρόκειται για ένα παραταξιακό άθροισμα διάφορων χώρων και κλάδων. Ως ξεχωριστός πόλος συσπείρωσης έχει ευδιάκριτα πολιτικά χαρακτηριστικά και βασικό στόχο τον προσανατολισμό του κινήματος (επομένως και των οργανωτικών του εκφράσεων) προς τη γραμμή της συγκρουσιακής διεκδίκησης. Δύο μέρες μετά την ίδρυση του ΠΑΜΕ, οι συνδικαλιστές της Δημοκρατικής Αγωνιστικής Συνεργασίας (παράταξη της ΓΣΕΕ που πρόσκειται στο ΚΚΕ) παραιτούνται από το Προεδρείο της ΓΣΕΕ, σε μια συμβολική κίνηση δηλωτική της διάθεσης ρήξης με τη στρατηγική της ηγεσίας του τριτοβάθμιου οργάνου. Βλ. σχετικά Ελευθερίου (2017: 217-225).

χής όπως αποτυπώνεται σε δημοσκοπικά ευρήματα από έρευνες του ΕΚΚΕ και της European Social Survey:

Διάγραμμα 2
Συμμετοχή σε συνδικαλιστική οργάνωση (μόνο μισθωτοί)

Πηγή: ΕΚΚΕ, Έρευνες 1985, 1988, 1989 (δικές μας επεξεργασίες). Τα δεδομένα διατίθενται στον ιστότοπο <http://sodanet.gr/ESS>, Έρευνα 2004 (δικές μας επεξεργασίες). Τα δεδομένα διατίθενται στον ιστότοπο <http://www.europeansocialsurvey.org/data/country.html?c=greece>

Σύμφωνα με υπολογισμούς του Γ. Κουζή (2007: 63), το 2004 η συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα ανερχόταν σε 28%, συνεχίζοντας τη διαρκή πτώση από το 1992, πτώση που γίνεται εντονότερη εάν απομονώσουμε τον ιδιωτικό τομέα, ο οποίος αφορά εξάλλου το μεγαλύτερο ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης.

Είναι σημαντικό εδώ να τονισθεί ότι σε όλη την προαναφερόμενη περίοδο τα συνδικάτα αδυνατούν να διεισδύσουν οργανωτικά σε δυναμικά «κοιτάσματα» νεολαίας, γυναικών και μεταναστών. Συνοψίζοντας, οι μετασχηματισμοί βασικών χαρακτηριστικών των συνδικαλιστικών οργανώσεων από τη δεκαετία του 1990 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 2000 αφορούν τόσο τον πολιτικό λόγο, όσο και τις οργανωτικές και θεσμικές ανακατατάξεις που ευθυγραμμίζουν τα υποκείμενα (φυσικά μέλη, συνδικάτα) με τις ιδεολογικές εγκλήσεις του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων.

3.4.: Η περίοδος της οικονομικής κρίσης: συνέχειες και ρήγματα

Η τρίτη και τελευταία φάση της μεταπολιτευτικής περιόδολόγησης εγκαινιάζεται με τη ψήφιση του Μνημονίου το 2010 και σηματοδοτείται από τη βαθιά ύφεση, τη διόγκωση της ανεργίας σε πρωτοφανή επίπεδα, τη συρρίκνωση της παραγωγικής βάσης, τη φτωχοποίηση μεγάλων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας.

Η τομή για το συνδικαλιστικό κίνημα δεν έγκειται μόνο στη ραγδαία επιδείνωση του εργασιακού και οικογενειακού βίου για μεγάλα τμήματα της μισθωτής εργασίας, αλλά και στις νομοθετικές ρυθμίσεις που διαμορφώνουν νέο θεσμικό περιβάλλον στις εργασιακές σχέσεις. Ο παρακάτω πίνακας για την εξέλιξη των «Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας» (ΣΣΕ) τα τελευταία χρόνια είναι ενδεικτικός της ραγδαίας υποχώρησης των εθνικών, κλαδικών και τοπικών συλλο-

γικών συμβάσεων, με την αντίστροφη πορεία ενίσχυσης επιχειρησιακών συμβάσεων, καθώς και την πορεία εξάλειψης των Διαιτητικών αποφάσεων. Η σύνθεση των συλλογικών συμβάσεων, πέραν των χωρίς προηγούμενο μειώσεων εισοδημάτων που συνεπάγονται για την πλευρά της εργασίας, καταδεικνύουν το θεσμικό παραγκωνισμό των συνδικαλιστικών οργανώσεων, καθώς η θεσμική κεντρικότητα που είχε παραχωρηθεί από το κράτος και τους εργοδότες στην προηγούμενη περίοδο έχει ουσιαστικά εξανημισθεί.

Πίνακας 4

Σύνθεση ΣΣΕ περιόδου 2010 – 2014

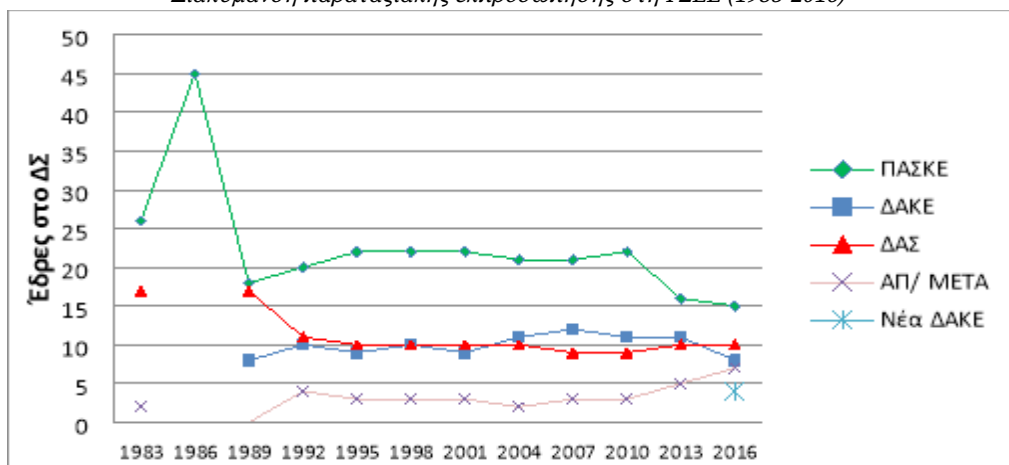
ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	2010	2011	2012	2013	2014
ΚΛΑΔΙΚΕΣ/ΕΘΝΙΚΕΣ ΟΜΟΙΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ	65	38	23	13	14
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΕΣ	227	170	976	385	286
ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΜΟΙΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ	14	7	6	10	5
ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΟΜΕΔ	2010	2011	2012	2013	2014
ΚΛΑΔΙΚΕΣ/ΕΘΝΙΚΕΣ ΟΜΟΙΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ	30	17	8	0	3
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΕΣ	13	8	0	0	0
ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΜΟΙΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ	5	1	0	0	0

Πηγή: Ιστοσελίδα Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης & κοινωνικής Αλληλεγγύης (<http://www.ypakp.gr/>)

Με αυτά τα δεδομένα, θα ανέμενε κανείς ριζική μεταστροφή της στάσης, της στρατηγικής και του οργανωτικού προσανατολισμού του συνδικαλιστικού κινήματος, κάτι τέτοιο όμως δεν επιβεβαιώνεται προς το παρόν. Οι ογκώδεις κινητοποιήσεις των συνδικάτων τον Μάιο του 2010 ενεργοποιούν ιδεολογικές και πολιτικές διεργασίες στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος και ασκούν πίεση προς την κατεύθυνση της ρήξης με την κυβέρνηση και τους εργοδοτικούς φορείς. Παρ' όλα αυτά, οι ιδεολογικοπολιτικοί συσχετισμοί, όπως εκφράστηκαν στα τελευταία συνέδρια της ΓΣΕΕ (Διάγραμμα 3), εμφανίζουν σταθερότητα και συνέχεια σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, ενώ συνολικά ο ρόλος του συνδικαλιστικού κινήματος στο πλαίσιο του κοινωνικού εταιρισμού δεν φαίνεται να υπόκειται σε σοβαρές επαναξιολογήσεις.

Διάγραμμα 3

Διακύμανση παραταξιακής εκπροσώπησης στη ΓΣΕΕ (1983-2016)

Πηγή: Ηλεκτρονικό Αρχείο ΓΣΕΕ (<http://www.gsee.gr>)

Δύο σημαντικές στιγμές αναδεικνύουν emphaticά τη συναινετική ηγεμονία κατά τη γνώμη μας: α) η απεργία στη Χαλυβουργία (Νοέμβριος 2011-Ιούλιος 2012) και β) η στάση της ΓΣΕΕ στο δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου 2015. Στην πρώτη περίπτωση, η συναίνεση εκδηλώνεται διά της εκκωφαντικής απουσίας της ΓΣΕΕ και της δευτεροβάθμιας κλαδικής οργάνωσης (ΠΟΕΜ), από ένα πολύμηνο απεργιακό γεγονός που ενεργοποίησε ποικίλες εκφράσεις αλληλεγγύης από εκατοντάδες συνδικάτα και κοινωνικές οργανώσεις από την Ελλάδα και το εξωτερικό (Bithymitris, 2016). Στην περίπτωση του δημοψηφίσματος, η οργάνωση της συναίνεσης υλοποιείται μέσα από την επίσημη θέση της ολομέλειας της Διοίκησης, όπως εκφράζεται και στην ανακοίνωση που την ανήγγειλε.¹⁶

Αν ο πρώτος κύκλος κλείνει με την «πύρρειο» διατήρηση της θεσμικής κεντρικότητας για τα συνδικάτα, ως αντιστάθμισμα για τη συνεισφορά τους στην «κοινωνική ειρήνη», οι αλλαγές στην εργατική νομοθεσία που εισάγονται με τους εφαρμοστικούς νόμους των Μνημονίων συνηγορούν στην εκτίμηση ότι τα θεσμικά ισοδύναμα τα οποία λειτούργησαν ως συμπαγής νομιμοποιητική βάση της συναίνεσης έχουν πρακτικά εξαϊλωθεί. Ο βίαιος παραγκωνισμός των συνδικάτων, επιτυγχάνεται είτε άμεσα, με αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, είτε έμμεσα, με την ενίσχυση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης, καθώς και την απελευθέρωση των απολύσεων (Κουζής, 2016),¹⁷ η οποία σε συνθήκες εκτόξευσης της ανεργίας επιτείνει το αίσθημα της εργασιακής ανασφάλειας, ενισχύοντας τα αναχώματα εναντίον της συλλογικής δράσης.¹⁸

Ωστόσο, όπως φαίνεται και από τα δημοσκοπικά ευρήματα της πρώιμης μνημονιακής εποχής, τα συνδικάτα δεν διεκδίκησαν πειστικά τον παραδοσιακό και δοκιμασμένο ρόλο του εγγυητή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Σύμφωνα με έρευνα της VPRC το 2008, το 44% στις τάξεις των μελών των συνδικάτων εξέφραζε μηδενική εμπιστοσύνη στα συνδικάτα. Το 2010, το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε σε 65%. Ταυτόχρονα, στο σύνολο των ερωτώμενων το ποσοστό που θεωρούσε τα συνδικάτα απαραίτητα αυξήθηκε από 72% σε 77% (Βερναρδάκης, 2011β). Στο σημείο αυτό είναι όμως απαραίτητο να επισημανθεί πως το αντισυνδικαλιστικό κλίμα που επικρατεί στο δημόσιο λόγο της περιόδου εδράζεται πρωτίστως στην εργοδοτική επιθετικότητα εναντίον κάθε απόπειρας συλλογικής εκπροσώπησης στον εργασιακό χώρο, αλλά και στα αντισυνδικαλιστικά αντανακλαστικά που καλλιεργούν διαχρονικά όλες οι κυβερνήσεις από το 2009 μέχρι σήμερα. Οι στρατηγικές επιλογές των συνδικάτων θα λέγαμε ότι διευκόλυναν την υπονόμηση των τελευταίων,¹⁹ στο πλαίσιο ενός εγχώριου και διεθνούς περιβάλλοντος εξόχως αρνητικού για την οργανωμένη εργασία.

¹⁶ Την 1η Ιουλίου 2015, με ψήφους της ΠΑΣΚΕ και της ΔΑΚΕ στην Ολομέλεια της Διοίκησης της ΓΣΕΕ, εγκρίθηκε η θέση κατά των μνημονίων και κατά της διεξαγωγής δημοψηφίσματος, το οποίο καταγγέλλθηκε ως «διχαστικό». Η ανακοίνωση καταλήγει ως εξής: «Ως Τριτοβάθμια Συνδικαλιστική Οργάνωση των εργαζομένων του Ιδιωτικού Τομέα, στέλνουμε ξεκάθαρο μήνυμα προς κάθε κατεύθυνση: Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΜΑΣ ΕΙΝΑΙ ΑΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΗ! ΛΕΜΕ ΝΑΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ! ΛΕΜΕ ΝΑΙ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟ ΜΑΣ ΝΟΜΙΣΜΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΟΜΟΣΠΟΝΔΗ ΕΥΡΩΠΗ!» Η ανακοίνωση είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=718561> προσπέλαση 2 Οκτωβρίου 2017.

¹⁷ Εξαιρετική επισκόπηση των συμπτωμάτων της αποκέντρωσης και εξατομίκευσης που υφίσταται το ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων στην κρίση στο Voskeritsian and Kornelakis (2011).

¹⁸ Σχετικά με την άμπωτη των εργατικών κινητοποιήσεων, δηλαδή τη νέα -καθοδική αυτή τη φορά- φάση του κύκλου που παρατηρείται από την Άνοιξη 2012 και εφεξής, πειστικές εξηγήσεις έχουν ήδη δοθεί στο πλαίσιο αναλύσεων γεγονότων διαμαρτυρίας. Βλ. Παπανικολόπουλος (2016).

Συνοψίζοντας, θεωρούμε ότι τα δεδομένα της περιόδου, από τη ψήφιση του πρώτου Μνημονίου (Ιούνιος 2010) μέχρι σήμερα, αναδεικνύουν την αντοχή του ηγεμονικού συνδικαλιστικού λόγου, με όλες τις αδράνειες και τις επιβιώσεις που τον διέπουν. Παρά τις ρηγματώσεις που έχει υποστεί και τη σχετική περιθωριοποίηση-αποκένωση της συμμετοχής των συνδικάτων στο σχεδιασμό πολιτικών, η συναίνεση συνεχίζει να οργανώνεται με σχετική αποτελεσματικότητα στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος.

4. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Με το παρόν κείμενο επιχειρήσαμε να καταγράψουμε τους κρίσιμους μετασχηματισμούς του συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση, με αναφορά αφενός στη δομή εκπροσώπησης συμφερόντων στην Ελλάδα, αφετέρου στη φυσιογνωμία του συνδικαλισμού όπως θεματοποιείται στην «ευμετάβλητη γεωμετρία» του R. Hyman. Επιμένουμε ιδιαίτερα στις όψεις εκείνες που κατά τη γνώμη μας επηρεάζουν το τελικό ισοζύγιο μεταξύ ρήξης και συνέχειας στη φυσιογνωμία του ελληνικού συνδικαλισμού και διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις δυναμικής κατανόησης της θέσης του συνδικαλιστικού κινήματος στην τριγωνική δομή ρόλων που είδαμε εισαγωγικά (οικονομία, κοινωνία, πολιτική).

Η περιοδολόγηση που προτείνουμε, παρότι δεν εξαντλείται στις ιστορικές τομές της πορείας του κοινωνικού σχηματισμού από το 1974 και μετά, λαμβάνει υπόψη της το συμβατικό τρόπο αποτύπωσης κρίσιμων για τη συνδικαλιστική ταυτότητα στιγμών μετάβασης και μετασχηματισμού. Με αυτή την έννοια, διακρίναμε την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο σε δύο υποπεριόδους: 1974-1981 και 1982-1993, όπου η ταξική δυναμική αγγίζει τα όριά της, λόγω εσωτερικών ασυνεπειών και αντιφάσεων, για να υποχωρήσει προς όφελος της κοινωνικής-δικαιωματικής διάστασης.

Η επόμενη περίοδος, που ξεκινά συμβατικά με τη ψήφιση της συνθήκης του Μάστριχτ (1992) και εκτείνεται μέχρι την εκδήλωση της καπιταλιστικής κρίσης στην Ελλάδα, παγιώνει την υποχώρηση των ταξικών ρόλων, ενώ ενισχύεται -όχι χωρίς ασυνέχειες- η θεσμική κεντρικότητα που «θωρακίζει» την κανονικότητα των οικονομικών λειτουργιών του ελληνικού συνδικαλισμού (ενίσχυση συλλογικής ρύθμισης, αύξηση συμμετοχής συνδικάτων σε θεσμούς άσκησης κοινωνικής πολιτικής, ενίσχυση οικονομικών πόρων, όχι όμως σε κατεύθυνση αυτονομίας από το κράτος). Ταυτόχρονα, οι επιβιώσεις της πρώτης περιόδου αποκτούν νέα δυναμική, καθώς παρατηρείται ένταση των σχέσεων οικονομικής εξάρτησης από το κράτος, όξυνση της ασύμμετρης δυαδικότητας στο εσωτερικό του κινήματος (βλ. προστατευμένος και μη προστατευμένος τομέας απασχόλησης), αφομοίωση κρατικών στρατηγικών μέσω ενσωμάτωσης ηγεμονικών εγκλήσεων (λόγος περί ανταγωνιστικότητας και αστικού εκσυγχρονισμού).

Ακολούθησε μία υπο-περιοδολόγηση της εποχής της κρίσης, με βάση τους απεργιακούς κύκλους των συνδικάτων, οι οποίοι εκδηλώνονται ανακλαστικά εναντίον κεντρικών νομοθετικών

¹⁹ Η αυτοϋπονόμευση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη γραφειοκρατικοποίησή του, με χαρακτηριστικό σύμπτωμα την αδυναμία να παρέμβει ιδεολογικά στο κίνημα των Πλατειών, αναδεικνύεται στο Voskeritsian (2013). Συναφής είναι η κριτική προσέγγιση της σχέσης της ΓΣΕΕ με το «πρεκαριάτο», όπως αναπτύσσεται στο Vo-
giatzoglou (2014).

ρυθμίσεων και εργοδοτικών πρακτικών που μεταβάλουν βίαια τη μορφή και το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων. Η πρόσκαιρη, όσο και αναμενόμενη βάσει της διεθνούς εμπειρίας,²⁰ ανάκαμψη των κινηματικών χαρακτηριστικών της συνδικαλιστικής οργάνωσης συνοδεύεται από «βραχυκύκλωμα» και των τριών ρόλων της (οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού), εξαιτίας τόσο του εξαιρετικά αρνητικού συσχετισμού δυνάμεων εναντίον της οργανωμένης εργασίας, όσο και των παθογενειών που εξακολουθούν να αποτελούν ανάχωμα στην υιοθέτηση μίας συνεκτικής στρατηγικής ανανέωσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος.

Όπως γίνεται αντιληπτό από την ανάλυση που προηγήθηκε, μία τέτοια στρατηγική δεν μπορεί να επέλθει μηχανιστικά, ως αλλαγή προσανατολισμού και φυσιογνωμίας στο συνδικαλιστικό κίνημα. Θεωρούμε ότι ο συνεχιζόμενος θεσμικός παραγκωνισμός και η εντεινόμενη εργοδοτική-κρατική επιθετικότητα διαμορφώνουν προϋποθέσεις αναθεώρησης βασικών αρχών λειτουργίας και στοχοθεσίας στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, που ενδεχομένως θα εκφραστεί με νέους μετασχηματισμούς, ακόμα και σε ιδεολογικό-πολιτικό-πολιτισμικό επίπεδο.

Σε κάθε περίπτωση, η εκ μέρους της κοινωνικής έρευνας κατανόηση των όποιων μελλοντικών θεσμικών, οργανωτικών και ιδεολογικών μετατοπίσεων, προϋποθέτει εγχειρήματα περαιτέρω όσμωσης των αναλυτικών εργαλείων της πολιτικής επιστήμης στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων με συγκριτικές διεπιστημονικές προσεγγίσεις που αναπτύσσονται στην ευρωπαϊκή και διεθνή βιβλιογραφία του εργατικού συνδικαλισμού.

²⁰ Για τη συσχέτιση απεργιακού και οικονομικοπολιτικού κύκλου βλ. Kelly (1998).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος. 1990, Τάσεις Κορπορατιστικής Αντιπροσώπευσης και Ελληνική Πραγματικότητα, *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση* 4, σσ. 76-77.
- Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος. 2010, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.
- Αρανίτου, Βάλια. 2013, *Κοινωνικός Διάλογος και Εργοδοτικές Οργανώσεις. Από τη Συνεργασία των Κοινωνικών Εταίρων στην Ηγεμονία των «Αγορών»*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος. 2011α, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*, Αθήνα: Σάκκουλα.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος, επιμ. 2011β, *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2008-2010*, Ινστιτούτο VPRC, Αθήνα: Σαββάλας, 2011.
- Βούλγαρης, Γιάννης. 2013, *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα: Πόλις.
- Γράβαρης, Διονύσης. 2007, *Εργατικά Συνδικάτα και Κρατική Πολιτική, στο Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Αθήνα: ΙΣΚ, σσ. 72-110.
- Δεδουσόπουλος, Απόστολος. 2007, *Διαρθρωτικές Αλλαγές στο Συνδικαλιστικό κίνημα», στο Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Αθήνα: ΙΣΚ, σσ. 110-143.
- Ελευθερίου, Κώστας. 2017, *Η Στρατηγική του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας στην Ύστερη Μεταπολίτευση: Μεταξύ Δύο Μοντέλων Κινητοποίησης*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.
- Ζητουριάτη, Γιούλη. 1977, *Χρονικό των Εργατικών Κινητοποιήσεων το '77*, *Αντί*, 89, σσ. 33-35.
- Ιωάννου, Χρήστος. 1986, *Η Βιομηχανική Εργατική Τάξη στο Συνδικαλιστικό Κίνημα 1974-1984, στο Κοινωνικές Τάξεις, Κοινωνική Αλλαγή και Οικονομική Ανάπτυξη στην Μεσόγειο, τόμος Α*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, σσ. 31-56.
- Καραμανλής, Κωνσταντίνος. 1996, *Αρχείο. Γεγονότα & Κείμενα* (επιμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος), Τόμος 8, *Αναστήλωση της Δημοκρατίας 1974-1977, Περίοδος Α' 24 Ιουλίου 1974 - 3 Σεπτεμβρίου 1975*, Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής - Εκδοτική Αθηνών.
- Καρατζογιάννης, Ευάγγελος. 1999, *Σχέση ανάμεσα στη Συνδικαλιστική Δράση και τις Άτυπες Εργασιακές Σχέσεις, το Παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Κασιμάτη, Κούλα. 1997, επιμ. *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ-Gutenberg.
- Κατσορίδας, Δημήτρης. 2008, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, Αθήνα: Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων.

- Καψάλης, Αποστόλης. 2014, Πίνακας Μεταρρυθμίσεων της Εργατικής Νομοθεσίας στην Εποχή των Μνημονίων, *Ενημέρωση*, σσ. 1-75.
- Κεπέσης, Νίκανδρος. 1976, Αποκαλύφθηκαν τα Σχέδιά τους, *Ριζοσπάστης*, 30 Μαΐου 1976, σ. 13.
- Κορνέτης, Κωστής. 2015, Μεταβάσεις, Συλλογική Μνήμη και Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, στο *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αυγερινός Μάνος, Γαζή Έφη, Κορνέτης Κωστής, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 393-414.
- Κονιόρδος, Σταύρος, και Μοσχονάς, Ανδρέας. 2004, επιμ. *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διευρωπαϊκό Επίπεδο*, Αθήνα: Gutenberg,
- Κουζής, Γιάννης. 2001, *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Ευελιξία και Απορρύθμιση ή Αναβάθμιση της Εργασίας*, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Κουζής, Γιάννης. 2007, *Τα Χαρακτηριστικά του ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος: Αποκλίσεις και Συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό Χώρο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κουζής, Γιάννης. 2016, Η Κρίση και τα Μνημόνια Ισοπεδώνουν την Εργασία, *Κοινωνική Πολιτική*, 6, σσ. 7-20.
- Κουκιάδης, Ιωάννης. 1980, Το ελληνικό Σύστημα Επαγγελματικών Σχέσεων, *Επιθεώρησης εργατικού δικαίου*, τχ 16-17, σ. 501.
- Κουκουλές, Γιώργος. 1986, *Το Συνδικαλιστικό Κίνημα 1981-86: η Μεγάλη Ευκαιρία που Χάθηκε*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Κουκουλές, Γιώργος. 1994, *Για μία Ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Κυριακούλιας, Παναγιώτης. 2012, Οι Εργασιακές Σχέσεις μετά το Μνημόνιο: Πανόραμα της Μεταρρύθμισης της Εργατικής Νομοθεσίας 2010-2012, *ΕΙΕΑΔ, Άρθρα και Μελέτες*, 2, http://www.eiead.gr/publications/docs/EIEAD_arthra_kai_meletes_2-2012.pdf προσπέλαση 26 Σεπτεμβρίου 2017 .
- Λαμπροπούλου, Ντόρα. 1979, Οι χαλυβουργοί και τα προβλήματα τους, *Ριζοσπάστης*, 22 Απριλίου 1979.
- Μαριόλης, Θεόδωρος και Σταμάτης, Γιώργος. 1999, *ΟΝΕ και Νεοφιλελεύθερη Πολιτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαύρης, Γιάννης. 1993, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής : οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος. 1988, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μοσχονάς, Ανδρέας. 2003, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Μπιθυμήτρης, Γιώργος. 2017, *Αγορά, Τάξη, Κοινωνία: Αναζητώντας την Ταυτότητα του Συνδικαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπιθυμήτρης, Γιώργος. 2011, *Στρατηγικές του ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος στην Εποχή της ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης: η Περίπτωση του Κλάδου Μετάλλου*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών.

- Μπιθουμήτρης, Γιώργος. 2012, Από τον «Εξευρωπαϊσμό από τα πάνω» στον «Απο-ευρωπαϊσμό από τα κάτω»; Όψεις της Σχέσης Συνδικαλιστικού Κινήματος και Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Επιθεώρηση Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης* 38, σσ. 88-119.
- Ντέλη, Όλγα. 2015, *Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα: Η περίπτωση των Προγραμμάτων Voucher*, Διπλωματική Εργασία, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. 2016, Η Δυναμική των Εργατικών Κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων: από την Παλίρροια στην Άμπωτη, *Μελέτες ΙΝΕ ΓΣΕΕ*, 45, σσ. 2-18.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. 1992, *Προβληματικές Επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Αθήνα: Κριτική.
- Το Βήμα, 2017. ΓΣΕΕ: Να αποσυρθεί το Δημοψήφισμα, είναι Ψευδεπίγραφο και Διχαστικό, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=718561> προσπέλαση 2 Οκτωβρίου 2017.
- Τσακίρης, Θανάσης. 2004, Κράτος-Κόμμα-Συνδικάτο 1980-2001: Μεταξύ Ενσωμάτωσης και Αμφισβήτησης, στο *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Αθήνα: ΙΣΚ, σσ. 177-240.
- Ψημίτης, Μιχάλης. 1999, *Κορπορατιστική Διαμεσολάβηση και Κοινωνικός Έλεγχος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ξενόγλωσση

- Ackers, Peter and Payne, Jonathan. 1998, Trade Unions and Social Partnership: Rhetoric, Reality and Strategy, *International Journal of Human Resource Management* 9(3), pp. 529-550.
- Bithymitris, Giorgos. 2016, Union Militancy during Economic Hardship: The Strike at the Greek Steel Company "Hellenic Halyvourgia", *Employee Relations* 38(3), pp. 373-389.
- DiMaggio, P. J και Powell, W. 1983, The Iron Cage revisited institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields, *American Sociological Review* 48, pp. 147-60.
- Fairbrother, Peter, and Yates, Charlotte, eds. 2003, *Trade Unions in Renewal: A Comparative Study*, London: Continuum.
- Frege, Carola, and Kelly, John, eds. 2004, *Varieties of Unionism: Strategies for Union Revitalization in a Globalizing Economy*, Oxford: Oxford University Press.
- Gall, Gregor. 2009, eds., *Union Revitalisation in Advanced Economies: Assessing the Contribution of Union Organising*, New York: Palgrave MacMillan.
- Hyman, Richard. 2001, *Understanding Trade Unionism: Between Market, Class, and Society*, London: SAGE.
- Kelly, John. 1998, *Rethinking Industrial Relations: Mobilisation, Collectivism and Long Waves*, London: Routledge.
- Lavdas, Kostas. 2015, Interest Groups in Disjointed Corporatism: Social Dialogue in Greece and European Competitive Corporatism, *West European Politics* 28(2), pp. 297-316.

- Lehmbruch, Gerhard. 1984, Concertation and the structure of Corporatist Networks, in *Order and Conflict in Contemporary capitalism*, John Goldthorpe, ed. Oxford: Calendon Press.
- Offe, Claus, and H. Wiesenhal, Helmut. 1980, Two Logics of Collective Action: Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form, *Political Power and Social Theory* 1(1), pp. 67-115.
- Radaelli, Claudio. 2003, The Europeanization of Public Policy, in *The Politics of Europeanization*, Featherstone, Kevin and Radaelli, Claudio, eds. Oxford: Oxford University Press, pp. 27-56.
- Schmitter, Philip. 1974, Still the Century of Corporatism?, *Review of Politics* 36(1), pp. 85-131.
- Seferiades, Serafeim. 1998, *Working-Class Movements (1780s-1930s): A European Macro-Historical Analytical Framework and a Greek Case Study*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ann Arbor: UMI 1998.
- Tarrow, Sydney. 1998, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vogiatzoglou, Markos. 2014, Die griechische Gewerkschaftsbewegung: Protest- und Sozialbewegungen im Kontext der Austeritätspolitik, *WSI mitteilungen* 5, pp. 361-368.
- Vos, Kees. 2006, Europeanization and Convergence in Industrial Relations, *European Journal of Industrial Relations* 12 (3), pp. 311-327.
- Voskeritsian, Horen, and Kornelakis, Andreas. 2011, Institutional Change in Greek Industrial Relations in an Era of Fiscal Crisis, GreeSE Paper No.52, *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, GreeSE Paper No.52.
- Voskeritsian, Horen. 2013, Whither Greek Trade Unionism?, *Centre for Employment Studies Research (CESR)*, University of the West of England, Bristol.
- Winkler, Jack. 1976, Corporatism, *Archives Europeenes de Sociologie*, XVII, pp. 100-136.
- Zambarloukou, Stella. 2006, Collective Bargaining and Social Pacts: Greece in Comparative Perspective, *European Journal of Industrial Relations* 12(2), pp. 211-229.